

איסורי אכילה ואיסורי הנאה שלא כדרכם

הרב יעקב טביר

- א. המקור בגמרא
- ב. גדרי הדין
- ג. דעת הרמב"ם
- ד. טעם הדין
- ה. סיכום

א. המקור בגמרא

פסחים כד ע"ב:

(לישנא קמא) אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן - כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך אכילתן. למעוטי מאי? אמר רב שימי בר אשי למעוטי שאם אכל חלב חי שפטור.
(לישנא בתרא) איכא דאמרי, אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך הנאתן. למעוטי מאי? אמר רב שימי בר אשי למעוטי שאם הניח חלב של שור הנסקל על גבי מכתו שפטור.

ב. גדרי הדין

משמע, שהלישנא קמא עוסקת באיסורי אכילה והלישנא בתרא עוסקת באיסורי הנאה ולפי זה החידוש בדברי ר' יוחנן הוא שאכילה שלא כדרכה או הנאה שלא כדרכה, אין לוקין עליה. ויש לעיין, באוכל או בנהנה שלא כדרכו, האם הנאה או אכילה זו אסורה מן התורה, אלא שאין לוקין עליה, או אינה אסורה אלא מדרבנן, כפי פשט לשון הגמרא: "למעוטי שאם... שפטור" כלומר פטור מדאורייתא אבל אסור מדרבנן, ושמה מותרת היא לגמרי?
מדברי הרא"ש (פסחים פרק ב סימן ב) משמע שאסור מדרבנן ולכן מותר לצורך רפואת חולה שאין בו סכנה, והר"ן כותב במפורש שאסור מדרבנן. הראב"ה בפסקיו (סימן תנו) מתיר לגמרי הנאה או אכילה שלא כדרך הנאה וכן פוסק כמותו המרדכי אצלנו (סימן תקמה).
לביחור שיטת התוספות יש לעיין בזה, שבסוגיא ד"המקדש בערלה אינה מקודשת" (קידושין נו ע"ב) מקשים התוספות, הרי מותר להנות מאיסורי הנאה שלא כדרך הנאתם ומדוע לא תהיה מקודשת? משמע מקושייתם שסוברים שמותר לגמרי, ואולי יש לומר שסוברים שאמנם יש איסור מדרבנן להנות אפילו שלא כדרך הנאתו, אלא שהקידושין במקרה כזה יחולו מן התורה כדברי הגמרא שם בהמשך (קדושין נח ע"א) במקדש בחולין שנשחטו בעזרה ומכריעה שם הגמרא שלמאן דאמר חולין שנשחטו בעזרה דרבנן המקדש בהן מקודשת. שיטה זו מתאימה לדעת ר"ת במקדש בחיטי קורדנייתא (פסחים ו ע"ב תוד"ה "משש שעות ולמעלה") לשיטתו במקום בו כל צדדי האיסור הינם מדרבנן יחולו הקידושין ובמקום בו יש צד האסור מן התורה

ממגד גבעות עולם

(שעות דאוריתא וחמץ דרבנן) לא יחולו קידושיו. הבנה זו מתאימה גם לשיטת תוספות במקומות אחרים בש"ס: עבודה זרה יב ע"ב תוד"ה "אלא בורד והדס"; שבועות כב ע"ב תוד"ה "אהיתרא" ששם משמע בהדיא שהנאה שלא כדרך הנאתו אסורה מדרבנן.

ג. דעת הרמב"ם

דעת הרמב"ם בדין זה צריכה אף היא בירור.

בדין הנאה מאיסור הנאה, כותב הרמב"ם בפרק יד מהלכות מאכלות אסורות:

הלכה י: כל האוכלין האסורין אינו חייב עליהם עד שיאכל אותן דרך הנאה, חוץ מבשר בחלב וכלאי הכרם, לפי שלא נאמר בהם אכילה, אלא הוציא איסור אכילתם בלשון אחרת, בלשון בישול ובלשון הקדש לאסור אותן אפילו שלא כדרך הנייה.

הלכה יא: כיצד, הרי שהמחה את החלב וגמעו כשהוא חם עד שנכווה גרונו ממנו, או שאכל חלב חי, או שעירב דברים מרים כגון ראש ולענה לתוך יין נסך או לתוך קדרה של נבלה ואכלן כשהן מרין, או שאכל אוכל האסור אחר שהסריח ובטל מאוכל אדם הרי זה פטור. ואם ערב דבר מר בתוך קדירה של בשר בחלב או ביין כלאי הכרם ואכלו חייב.

בדין מלקות מאיסורי הנאה כותב הרמב"ם בפרק ח מהלכות מאכלות אסורות

הלכה טז: כל מאכל שהוא אסור בהנאה, אם נהנה ולא אכל, כגון שמכר או נתן לעכו"ם או לכלבים אינו לוקה ומכין אותו מכת מרדות...

וכותב הרב המגיד: פ' כל שעה (כד ע"ב) כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהם אלא דרך הנאתן, וכל דבר הראוי באכילה אין דרך הנאתו אלא דרך אכילה כתקנו ועוד יתבאר פי"ד... ולפי זה איסור הנאה כדין חצי שיעור שאסור מהתורה ואין לוקין עליו.

ונראה שהרב המגיד פירש כך מדיוק לשון הרמב"ם שכתב "... אינו לוקה..." דמשמע איסור תורה איכא ולא כתב "פטור". ועוד נראה לעניות דעתי להוסיף שהרב המגיד מוכרח לפרש שהנהנה שלא בדרך אכילה הרי זה כמו חצי שיעור, שאם לא כן לאן פקע איסור התורה בהנאת איסור זה וחידוש מוגזם הוא לומר, שהנהנה לא בדרך אכילה מותר מהתורה, אלא יהיה איסור זה כדוגמת איסור חוטין וקרומים בדין חלב שהרמב"ם מסתפק אם איסורן מהתורה או מדברי סופרים (מאכלות אסורות ז, טז) ועל הצד שאסורים מן התורה אומר הר"מ שיהיו כחצי שיעור.

ונמצא בהסבר סוגיית הגמרא לשיטת הרמב"ם יש לומר שהלישנא קמא עוסקת באיסורי אכילה, שאכלן שלא כדרך (ע"י תערובת דבר מר, או שהיו רותחים, או האוכל חלב חי) ולא נהנה כלל באכילתו ואז מהתורה פטור ומדרבנן אסור (שכך משמע מפשט לשונו בפרק יד, יא: "הרי זה פטור").

ובלישנא בתרא עוסקת בגמרא באיסורי הנאה, שאין לוקין עליהם, אלא אם נהנו מהן בדרך של אכילה, אבל אם לא אכלן - שזו ההנאה היותר משובחת שלהם, אסור מהתורה אבל אינו לוקה

שער הסוגיות וההלכה

כדין חצי שעור. ולכן צריך להסביר שהמניח חלב של שור הנסקל על גבי מכתו הוא ההנאה היותר מעולה שיכולה להיות אם לא באופן של אכילה. כאן יש לחדד את השוני שיש בין הנאה ובין אכילה. האוכל חלב חי, אומרת הגמרא כל שכן שהוא פטור לעומת המניח חלב על גבי מכתו שפטור. ובפשטות יש לומר שהמניח על גבי מכתו הרי הוא נהנה מן החלב שמרכך את מכתו ומפחית את כאבו וסוף סוף נהנה הוא מן האיסור אבל האוכל חלב חי אין לו כל הנאה באכילה כזאת.

והדברים הולמים את שיטת ר' אבהו באיסורי הנאה, הסובר שכל מקום בו אסרה התורה באכילה אסור גם בהנאה, אלא שהשמיעה לנו התורה את איסור ההנאה בלשון של אכילה בתורת דוגמא להנאה מקובלת ונפוצה. ואלו דברי הרמב"ם בספר המצוות (לאוין קפז) "ידע המקשה כי איסור ההנאה אין ראוי למנותו מצוה בפני עצמה, מפני שהיא והאכילה ענין אחד, כי אכילה מין ממני ההנאה, ואמרו בדבר שהוא לא יאכל, אמנם הוא דמיון מדמיוני הנאה, והכוונה שהוא לא ינה בו לא באכילה ולא בזולתו".

ולפיכך יוצא שלדברי ר"י בלישנא קמא יהיה הנהנה מאיסורי הנאה לוקה ורק מי שלא נהנה כלל (כגון אוכל חלב חי) יהיה פטור. ובלישנא בתרא באה הגמרא ומחדשת שגם הנהנה בהנאה ממשית (חלב על גבי מכתו) אם אין זו דרך ההנאה היותר מעולה של האיסור (לרמב"ם תמיד אכילה) לא ילקה וכל שכן מי שלא נהנה כלל.

מצאנו אם כן שלוש שיטות:

1. שיטת הראב"ה וכן המרדכי - כל שלא כדרך הנאתו או אכילתו, מותר לגמרי.
2. שיטת התוספות, הרא"ש והר"ן - אסור מדרבנן.
3. שיטת הרמב"ם, נחלקת לשני דינים - דין האוכל אסורי אכילה שלא כדרכו, כנראה אסור מדרבנן. דין הנהנה מאיסורי הנאה שלא בדרך אכילה - אסור מן התורה ואין לוקין עליו כדין חצי שעור.

ד. טעם הדין

מה בין אכילה כדרכה האסורה ובין אכילה שלא כדרכה המותרת? האם יש הבדל בין חילוק זה לבין הנאה כדרכה לעומת הנאה שלא כדרכה? יש לחקור, האם מה שלא אסרה תורה אכילה שלא כדרכה הרי זה משום שאין כאן שם אכילה, או שמא נאמר שאין כאן שם איסור. על הצד שאין כאן שם איסור, הרי הדבר דומה לנבלה שהוסרחה. הגמרא (עבודה זרה סז ע"ב) לומדת, שנבלה שאסרה תורה היא דווקא נבלה הראויה לגר, "לגר אשר בשעריך תתנה ואכלה" (דברים יד, כא), ונבלה שאינה ראויה לאוכלית גר לא אסרה התורה. וכיוון שהוסרחה פקע ממנה שם האיסור. לפי זה נאמר, שאם ערב בדבר איסור דבר מר הרי פקע ממנו שם האיסור.

ממגד גבעות עולם

אולם קשה להלום בהסבר זה את טעם הפטור באוכל איסור רותח או חלב חי. שם ודאי שם האיסור עליהם, וטעם הפטור מוכרח להיות משום שאין על אכילת חלב חי או רותח שם אכילה, שאסרה תורה, ואין כאן אכילה כלל. משום שהאכילה שאסרה התורה, היא דווקא האכילה שיש בה הנאת החיך, שהרי אכילה היא מין ממיני ההנאות כדברי הרמב"ם (במצות לא תעשה קפז). לכן במקום בו אסרה התורה שלא בלשון אכילה כגון בשר בחלב וכלאי הכרם אסור לאכלם גם שלא כדרכם. כי במקרה כזה יש לומר שעצם האיסור אינו לאכול את הבשר בחלב או את כלאי הכרם, כי אם להכניס לתוך פיו ולבולעו, בין אם נהנה בין אם לאו.

דין הנאה שונה מדין אכילה, שהרי כאשר אסרה התורה להנות מדבר איסור פשוט הוא שאסור בין לאכול, בין להנות ממנו בדרך אחרת, כגון למכרו לנכרי או להסיק בו את התנור. בכל המקרים הללו יקרא לזה שנהנה מן האיסור, אלא שאינו לוקה אלא על ההנאה היותר מעולה. כל זה עולה דווקא לשיטת הרמב"ם, אך לשיטות התוספות והרא"ש, וכל שכן לשיטות הראב"ה והמרדכי, מוכרחים לומר שהסיבה לפטור לגמרי מן התורה את הנהנה שלא כדרכו היא אותה הסיבה לפטור מאכילה שלא כדרך אכילתו.

וכשם שבאכילה הכרענו שאין כאן אכילה אותה אסרה התורה כך באיסורי הנאה נאמר, שהתורה אסרה דווקא את ההנאות הרגילות, שדרך בני אדם להנות כך. מי שנהנה באופן שאינו רגיל ומצוי, אין כאן הנאה שאסרה התורה. פשוט שסברה זו קשה להבנה באיסורי הנאה, סוף סוף מי שהניח חלב של שור הנסקל על גבי מכתו נהנה ממנו, וודאי שנקרא לפעולה זו הנאה מן האיסור, ואין זה כמו באכילה שלא כדרכה, שאין לו בה הנאה כלל וניתן לומר שאין כאן כלל אכילה.

לשיטה זו החידוש בלישנא בתרא הוא גדול יותר, שכל שם הנאה שאסרה התורה מצטמצם לדרך בה רגילים בני אדם ליהנות, וכן דבריו של ר' דוד מבונפיד בחידושייו. מחדש ר' דוד, שהואיל והוציאה התורה איסור הנאה בלשון אכילה, למדה מכאן הגמ' להקיש אכילה להנאה. מה אכילה כדרכה דווקא, אף הנאה כדרכה דווקא. בין שיטת הרמב"ם לשיטת שאר הראשונים ניתן למצוא נפקא מינה, דרך משל, מי שבישל בשר נבלה בדבש או בסוכר. הואיל ואין דרך בני אדם לאכול בשר באופן כזה יהיה האוכל פטור, שאין זו דרך אכילה. אולם לשיטת הרמב"ם איסור אכילה תלוי בהנאת האוכל, ואם יהנה האדם האוכלו בהנאת החיך, כאילו אכל סוכריה או ריבה, יעבור על איסור תורה וילקה עליו. מהמשך דברי הגמרא עולים כמה קשיים.

אמר רבי זירא אף אנן נמי תנינא: אין סופגים את הארבעים משום ערלה, אלא על היוצא מן הזיתים ומן הענבים בלבד ואילו מתותים, תאנים ורימונים לא. מאי טעמא? לאו משום דלא קאכיל להו דרך הנאתן?! אמר ליה אביי אי אשמעינן פרי גופא דלא קאכיל ליה דרך הנאתו שפיר, אלא הכא משום דזיעה בעלמא הוא.

ר' זירא מסביר את סיבת הפטור ממלקות בשותה מיץ תותים ורימונים של ערלה, משום שאין זו אכילה בדרך הנאה. ויש לדייק בדבריו מדוע נוקט בלשון "דלא קאכיל להו דרך הנאתן" והרי

שער הסוגיות וההלכה

מתבקש יותר לומר "דרך אכילתן". וכן בדחיית הגמ' "אי אשמעינן פרי גופא דלא קאכיל להו דרך הנאתו..." וגם כאן מסתבר יותר לומר "דרך אכילתו", שהרי השוטה מיץ תותים או מיץ רימונים ודאי שנהנה בשתייתו וקשה לומר שאין זו דרך הנאה לשתות מיץ פירות, אפילו אם רוב העולם אוכלים את הפירות הללו כמות שהן ואינם סוחטים אותם למיץ.

לפי מה שהסברנו בשיטת הרמב"ם ניתן ליישב. איסור אכילה הוא בעצם איסור ליהנות בכל דרך שהיא, ואכילה אינה אלא דוגמא "דמיון מדמינוי ההנאה", ולכן לוקה רק על ההנאה המובחרת יותר שהיא אכילת הפרי. אבל, כאשר שוטה את המיץ אין זו ההנאה המשובחת, שהרי עובדה היא שרוב העולם אינם סוחטים פירות אלו למיץ, ולכן לא ילקה, ויהיה זה כחצי שעור שאין לוקין עליו (כמובן שכל זה הוא רק להוה אמינא, אבל למסקנת הגמ' נדחים הדברים והגמ' אומרת שאין כלל איסור, אלא זיעא בעלמא).

אמנם לשיטת התוספות והרא"ש, שטעם הפטור הוא משום שכשאסרה התורה לאכול היא אסרה רק בדרך שרגילים בני אדם לאכול, אם כן היה יותר מדוקדק לכתוב "דרך אכילתן" ולא "דרך הנאתן", וצריך לומר שגם לשיטתם החסרון באכילה שלא כדרכה הוא שאינו נהנה ממנה כראוי.

בהסבר טעם הפטור ממלקות בנהנה שלא כדרך הנאתו בשיטת הרמב"ם, מונה הפרי-תואר ארבע שיטות:

א. הרב המגיד מסביר שכל הנאה שאין בה אכילה הרי היא כחצי שעור ואין לוקין עליה. בדבריו נראה לעניות דעתי לומר שלחייב מלקות צריך שעור מחייב, ואם אין כאן אכילה מן האיסור בשיעור כזית, המחייב מלקות, אין לנו אפשרות למדוד את כמות ההנאה שנהנה. ואנו מחשיבים אותה כהנאה החסרה מן השיעור למלקות. אמנם המחייבים מלקות ללא אכילה באיסורי הנאה (והם השלטי גיבורים בשם ריא"ז, רש"י וכן נראית דעת הרמב"ן שמזכיר איסורי הנאה מבשר בחלב בהשגותיו לשורש השני מספר המצוות לרמב"ם ואחרים) ישיבו על כך ויאמרו שאמנם באכילה בעין שיעור כזית אך בנהנה ולא אכל מסתבר לומר שיהיה השיעור המחייב דומיא דשיעור המחייב במעילה מן הקודש שנאמר "ונתן לכהן את הקודש" ודרשו חז"ל אין נתינה בפחות משווה פרוטה, ולכן גם באיסורי הנאה יהיה השיעור בהנאה שיש בה שווה פרוטה. אמנם גם על זה ניתן להקשות דלא דמי מעילה שכתבה בה התורה במפורש לשון "נתינה" לאיסור הנאה דלא כתיב הכי¹.

ב. בעל ספר החינוך (פרשת כי-תשא) במצווה קיג, כותב שהואיל ובהנאה שאין בה אכילה, אפשר לו להנות בלי מעשה, וכל לאו שאין בו מעשה אין לוקין עליו. המנחת

1. לאחר כתיבת הדברים העיר לי הרב מרדכי הס, שאין נראה שהרמב"ם ושאר הפוסקים חלקו בשיעור והנאה, שהרי ודאי בעין איזה שיעור להנאה, אלא שהרמב"ם חידש שיש "חצי שיעור" באיכות, עד כאן דבריו. מדבריו עולה שגם אם יהיה בהנאה שיעור מחייב, שווה פרוטה למשל, הואיל ואיכות ההנאה היא נמוכה לא יהיה בה חייב מלקות.

ממגד גבעות עולם

חינוך מחדש, שאפילו אם עשה מעשה לא ילקה, כיוון שאפשר לו ליהנות בלא מעשה. ואחר בקשת המחילה נראה לענ"ד להקשות, שאין לנו ללמוד מקום שיש בו מעשה ממקום שאין בו מעשה, ועדיף היה לנו למצוא הסבר שלא ידחוק אותנו לחידוש מרחיק לכת כל כך.

ג. הפני יהושע מסביר, שאיסורי הנאה נלמדים מ"אותו אתה משליך לכלב ואי אתה משליך לכלב כל איסורין שבתורה" והוי לאו הבא מכלל עשה, עשה. ואין לוקין עליו².
ד. המשנה למלך (הלכות יסודי התורה ה ח) לדעה אחת, מסביר שאיסור הנאה לא כתוב במפורש בתורה. דבריו מתאימים לשיטת הרמב"ם בשרש השני בהקדמתו לספר המצוות וכן בתשובה קמד מתשובותיו, שכותב שאינו אסור מן התורה אלא מה שכתוב במפורש בתורה. וכל דין שנלמד מ"ג מידות שהתורה נדרשת בהן אינו אלא מדברי סופרים. אמנם חולקים על יסוד זה הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות שם, הראב"ד, רש"י ואחרים המכריעים שכל מה שנלמד מ"ג מידות שהתורה נדרשת בהן הרי הוא מן התורה לכל דבר ועניין.

ה. סיכום

מעיוננו עולה כי ישנן שתי שיטות עיקריות בהסבר דברי ר' אבהו אמר רבי יוחנן בשתי הלישונות בגמ':

א. שיטת הרמב"ם:

לישנא קמא - מחדשת לנו שבכל איסורי אכילה אין חיוב אלא אם כן היתה שם הנאת החיך, שרק הנאה זו מחייבת מלקות באכילת איסור.

לישנא בתרא - מלמדת אותנו כי בכל איסורי הנאה אין לוקין, אלא על הנאה מאכילת איסור, וכל הנאה אחרת, אפילו אם היא הנאה גמורה שרגילים העולם ליהנות כך, אין לוקין עליה.

ב. שיטות רוב הראשונים:

לישנא קמא - מלמדת שמלקות באיסורי אכילה מתחייבים רק אם אכלו את האיסור באופן שרוב העולם רגילים לאכלו. אחרת, אפילו אם נהנה, מי שאכלם אינו לוקה הואיל ושינה מדרך העולם.

לישנא בתרא - מוסיפה שגם באיסורי הנאה אין לוקין, אלא על הנאה שרוב העולם רגילים ליהנות כך. והיא ההנאה העיקרית שלמענה עומד החפץ באיסור.

2 וגם כאן העיר לי הרב מרדכי הס שכל זה רק אם נאמר ש"אותו" הוי מקור הדין ולא גילוי מילתא בעלמא ש"אכילה" לאו דווקא כמו שהובא לעיל. וכאן אולי המקום לציין כי הרב מרדכי הס האיר וחייד את דברי במספר מקומות. ולא בכלום הצעתי את דבריו משמו. למרות שתיקנתי או הוספתי דיוקים מדבריו, ועמו הסליחה על כך.

שער הסוגיות וההלכה

ונראה כי לשיטת הרמב"ם צריך לומר שיש דין הנאה או אכילה כדרך או שלא כדרך וזו סוגיא אחת. והסוגיא השניה היא חיוב למלקות והחיוב נקבע לפי עקרונות שאינם קשורים בהכרח לדרך אכילה או הנאה, אלא סיבות שונות לפי ההסברים השונים שפירטנו בסברות האחרונים בפטור הרמב"ם ממלקות.